

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРАКСА У ВИЗАНТИЈИ ОД *ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА ДО ГЕОПОНИКЕ*

ЗОРАН Д. СИМОНОВИЋ
zoki@medianis.net

БРАНКО МИХАИЛОВИЋ
brankomih@neobee.net

Институт за економику пољопривреде
Волгина 15, Београд, Србија

САЖЕТАК: У раду се говори о два најпознатија византијска извора из пољопривреде: *Земљорадничком закону* и *Геојоници* (енциклопедији из пољопривреде). На основу тих извора, који обухватају период од 8. до 10. века, аутори су покушали да открију да ли су се десиле промене у византијској пољопривредној пракси. У датој анализи може се приметити да се текстови из *Земљорадничког закона* односе углавном на законску регулативу и на обичајно право. На основу тога аутори сматрају да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривредну производњу. С друге стране, *Геојоника* је на неки начин научно истраживање, које на првом месту садржи приказ стања у пољопривредној пракси, са значајним додатком који се огледа у виду сублимирања до тада познатог знања. Посебан значај представљају лична искуства самог редактора, дата кроз цео текст, која садрже предлоге за побољшање производње. Аутори сматрају да се значај *Геојонике* огледа у томе што се на основу редакторових текстова могу пратити промене у византијској пољопривредној пракси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: привреда, пољопривредна пракса, производња, *Земљораднички закон*, *Геојоника*

Наше знање о приликама у пољопривреди Византије у периоду од 7. до 9. века веома је оскудно. Разлог за то треба тражити у чињеници да није остало много сачуваних извора који се баве овом проблематиком. Најбоље сачувани извор из тог периода је *Земљораднички закон*, настао највероватније у периоду између 8. и 9. века. Због недостатка информација прецизно датирање закона није утврђено. Сâм текст закона углавном

се односи на својинске односе између суседа у руралној заједници. С ове временске дистанце не може се са сигурношћу одредити да ли је закон донесен за целу територију Царства или се примењивао само на неки одређени регион [Brubaker and Haldon 2011: 568–569]. Управо мали број сачуваних писаних извора из тог периода отежава проучавање и сагледавање аграрне праксе Византије. Време раног средњег века у Византији, које обухвата период од 7. до 9. века, обележавају својеврсна транзициона кретања у својинско-земљишним односима, која доводе до пропадања старе земљишне аристократије и до развитка новог војног племства. У периоду раног византијског феудализма долази до јачања провинцијске администрације која својим мерама доводи до консолидовања и јачања привредног живота. Овај период транзиције византијских социјалних структура обележава независни поседник земље који производи на својој земљи, за себе, а плаћа порез директно држави [Harvey 2002: 14].

Ситуација у сагледавању и проучавању византијске пољопривредне праксе променила се набоље захваљујући *Геојоници*, која је настала у 10. веку. *Геојоника*¹ је једина сачувана енциклопедија из пољопривреде на грчком језику. Настала је као део великог енциклопедијског пројекта византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959). Увод дела посвећен је цару, али није, како се раније мислило, његов рад. Већина поглавља ове енциклопедије написана је пре Константинове владавине. Име аутора, односно редактора дела није познато [видети у: Симоновић 2016: 797–798]. Захваљујући свеобухватности, *Геојоника* је главни извор за проучавање пољопривреде Византије у 10. веку. Најбољи доказ ове тврдње је чињеница да нема довољно информација о пољопривреди у *Земљорадничком закону*, нити у радовима историчара и хроничара тог доба.

СОЦИЈАЛНА, ИСТОРИЈСКА И ЕКОНОМСКА ПОЗАДИНА ПРИЛИКА У ВИЗАНТИЈСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДИ

Земљораднички закон углавном се бавио принципима аграрних односа који су утемељени на два развојна процеса. Први се ослањао на законску регулативу, а други на обичајно право које се постепено канонизовало. Привредни живот Царства у периоду 7. и 8. века обележавају мала независна сељачка имања. Сељаци на оваквим имањима нису били потпуно слободни јер су морали да плаћају порезе, односно налазили су се у зависном односу према држави. О питању слободних сељака Максимовић истиче следеће „иако су извори и у овом домену недовољни, прилично је сигурно да су овакви сељаци располагали властитом земљом, као и да су живели у сеоским општинама. Извесна добра (шуме, ливаде, итд.) уживали су заједнички у оквирима општине, као што су и порезе плаћали заједнички према подацима из пореских спискова, у сваком случају најкасније од VIII века” [Максимовић 2001: 29–30]. Дакле, можемо да

¹ Геопоника – георо'ника – латински у односу на грчку реч *γεωπονικά* која је настала од речи *γε* – земља и *йонеο* – радити; 1) Заједно ове две речи чине реч земљорадња. 2) Скуп знања која су у вези са радом у пољу и врту.

приметимо да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривреду у ширем смислу. Из читања овог текста можемо да уочимо његов само делимични утицај на сагледавање прилика у византијској пољопривреди, управо из разлога што не даје њену свеобухватну слику.

Подаци у *Геојоници* откривају, с једне стране, стање пољопривреде у X веку, а с друге омогућавају да уочимо читав низ промена које су настале у пољопривреди [Guignard 2009: 243–244]. *Геојоника* представља компилацију информација о пољопривреди које су настале у грчком и римском свету кроз разна искуства стечена експериментисањем, с нагласком на доброј пракси, али с истакнутом свешћу о естетици, као што је расправа о планирању и уређење природне околине села. *Геојоника* је по замисли свога редактора требало да представља енциклопедијски рад, у којем је дата свеобухватна слика о гранама пољопривреде, и то на првом месту земљорадњи, виноградарству, винарству, гајењу маслина, воћарству, повртарству, живинарству, пчеларству, узгоју коња и стоке и рибарству. Редактор је у ту сврху искористио метод сакупљања претходно написаних радова и зборника, који су се широко користили у књижевној и научној пракси Византије у 10. веку [Липшиц 1960]. У том смислу *Геојоника* представља складну и свеобухватно урађену енциклопедију која садржи 20 књига, распоређених по гранама пољопривреде.

Време настанка *Геојонике* представља доба пуног развоја византијског феудализма. То је време када су велики земљишни поседи константно проширивани отимањем малих поседа „слободним” заједницама сељака. С политичког становишта, прилике у држави почеле су да се стабилизују. До побољшања тих прилика долази управо за време владавине царева Македонске династије. Држава и друштво почињу полако али сигурно да улазе у период сигурности и благостања. Почиње својеврсна обнова економије и долази до привредног раста.

ЗЕМЉОРАДЊА

На основу текста *Геојонике* можемо да сазнамо доста о узгоју разних усева који су се гајили у Византији. Редактор *Геојонике* даје детаљне информације о томе како и где расту разни усеви, као и како да се повећа њихов принос.

У тексту *Геојонике* описана је примена техника које су се користиле за природно побољшање квалитета земљишта кроз употребу природних ђубрива. Тако сазнајемо да је потребно да се ђубрење ради на јесен. Тада је најбоље земљиште нађубрити крављим или коњским ђубривом. Један од начина помоћу ког се враћала изгубљена плодност земљишта био је паљевински систем. Земљиште предвиђено за сетву житарица добијало се тако што се шумски прекривач најпре крчио а потом палио. Након пожара земљу би прекрио дебео слој пепела. На овакав начин припремљено тле могло је да даје добар род неколико година ако се на њему саде житарице. Када се земљиште исцрпило земљорадници су га напуштали и

прелазили су да крче други део шума. На напуштеном земљишту остављало се да поново шума порасте. Ватра се правила уз помоћ металних кресива.

У земљорадњи се усавршава метод обраде земље преласком на вишепољни систем. Дуго је систем обрађивања земље био двопољни плодоред који су сачињавале житне културе, укључујући и сува сочива и угар.² Двопољни плодоред састојао се од два поља од којих је једно засејано, а друго лежи на угару. Недостатак оваквог начина обраде земље је што се за сетву користи само половина постојећих ораница. Тропољни плодоред је укључивао поделу обрадиве земље на три дела, три поља. Прве године се на једном делу сеје жито (пшеница, јечам или зоб), на другом делу окопавине, а на трећем делу се не ради ништа, него се оставља на угар. Следеће године на земљишту где се сеје жито, сеју се окопавине³, тамо где су биле окопавине тај део се ставља на угар, а на оном делу на ком претходне године није ништа сејано, сеје се жито. Треће и наредних година обрада земље врши се истим редом у истој смени култура. Примена тропољног плодорада знатно је допринела побољшању продуктивности тла [Симоновић 2003: 99–100].

У *Геојоници* су дате информације о темељном и поновљеном орању, урађеном с различитим пољопривредним оруђима (тешки и лаки плугови, лопате итд), који су коришћени у зависности од природе посла и особина земљишта. У 10. веку од оруђа и алата употребљавали су се двокрака мотика (грнокоп), лопата, нож, секира. Ови алати коришћени су пре свега за крчење и баштенске радове. Секире су имале двоструку улогу, служиле су као оруђе, али и као оружје. Од алата такође су се користили и ашови, грабуље, клинови и друго [Поповић 1988: 198].

Табела 1. Упоредни преглед појединих алата

<i>Земљораднички закон</i>	<i>Геојоника</i>
Плуг	Плугови (тешки и лаки)
Мотика	Мотика
Лопата	Лопата
Срп	Срп
Калемар	Калемар
Секира	Секира
Нож	Нож

Израдили: Аутори према текстовима из *Земљорадничког закона* и *Геојонике*.

Рало као ораћа справа познато је још од античких времена. Римљани су уместо рала почели да користе плуг. Између рала и плуга постоји разлика. Словенско рало било је састављено од једног стабла чији је корен при врху био заострен у виду куке. Покретањем рала оно је рило и донекле

² Ставити земљу на угар значи не обрађивати је те године.

³ Окопавине су културе које се обрађују мотиком: купус, пасуљ, репа итд.

разбацивало земљу. Током 7. века ралу се додаје на крају куке гвоздена лопатица која је добила назив раоник а на горњем делу стабла додаје се дршка за управљање. Приликом покретања рала земљорадник је користио вучну снагу животиње (стоке) [Каждан и Литварин 1998: 68]. Прелазак рала у плуг представља велики помак у погледу усавршавања метода обраде земље. Оваква врста плуга улазила је 12 цм у дубину земље [Bruger 2002: 107]. Постојала је и справа слична дрљачи која је служила за изравнавање и нивелисање терена.

Годишњи календар о раду у пољопривреди који се налази у *Геојоници* пружа доста информација које радикално мењају слику познату из других извора. Треба рећи да питања везана за ратарство нису довољно добро обрађена од стране редактора. Када се чита текст може се уочити да редактор фаворизује само оне сфере пољопривреде које је он лично проучавао и наравно описао их с више детаља. Међу ауторовим текстовима нема описа поступака који се примењују приликом орања, што указује на незаинтересованост за ову проблематику. Али, и поред тога добија се доста комплетна слика и о томе, мада с неким противречностима у вези са пољопривредним радовима, који се могу објаснити различитим климатским условима који су владали у провинцијама описаним у енциклопедији.

Дакле, према овом календару, у неким областима у јануару се врши ђубрење луцерке. Процес развоја семена зависи од сунчеве светлости и од тога да ли се ораница заоравала у октобру. У подручјима близу мора, због обиља заслањеног земљишта, најбоље је да се у то време предузму мере у циљу побољшања квалитета земљишта, и то орањем лаким плугом и сађењем пасуља и пшеничних мекиња.

У фебруару је потребно претходно припремити земљу за производњу летњих усева и то је најбоље учинити три месеца пре сејања пшенице. Исто тако, треба поступити и приликом садње сусама⁴ и конопље.

Главни послови плугом раде се у марту. На пример, у марту се оре за први род пшенице која је бела и дугуљаста и позната је као *александријска*. Истовремено, на земљишту с којег је раније уклоњена жетва житарица (пшеница), поново се сеје пшеница која се користи у производњи хлеба. Приликом радова у пољу у ратарству, током сетве коришћен је систем плодореда у комбинацији с другим пољопривредним културама. Као што смо већ истакли, овај метод је био познат и широко распрострањен у Византији.

У марту, као и у претходном месецу, сади се сусам и конопља. У *Геојоници* се такође помињу сетве проса и јечма, које се врше на одговарајућим земљиштима. Истовремено у марту сејана су поља с луцерком, и то у другом орању плугом.

У неким областима, у мају и јуну припремају се поља за нове усеве. Током ових месеци, према редактору *Геојонике*, треба припремити терен ђубрењем с природним ђубривом односно стајњаком, и то ако се сеју

⁴ Сусам води порекло из тропске Азије и јужне Африке. Припада породици махунарки. Од његовог семена се од античких времена справља уље, које се користи за исхрану и осветљење.

житарице. Биљку *вучјак*⁵ покосити до средине маја. Поље се оре плугом тек када се покоси *вучјак*. Много пажње редактор посвећује уништавању корова. У јуну се сеју и сточне траве (*џрахорица*). Након кошења одмах се предузимају мере да се од ливаде направи ораница и то орањем плугом. У том смислу, у *Геојоници* је написано следеће: „Ако се у земљи налази много корења, посеј на њој обрнику, покоси је у цвату, поори земљу како би покрио то што је пожњевено, затим посипај по њој ситно ђубриво и остави тако. После дванаест дана поново поори и посеј оно што се може посејати на тој земљи, додајући семењу малу количину сочива” (III, 10, 8–9) [Dalby 2011: 108]. У јуну почињу припреме за прву вршу: „Почев од девог дана пре јулских календи треба кренути са вршом зато што тих дана нема ни кише, нити росе” (III, 6, 8) [Dalby 2011: 108]. У јулу добро је: „преорати земљу са које су побране махунарке: одмах после жетве треба поорати земљу да се не осуши” (III, 10, 5) [Dalby 2011: 108]. Током лета до краја августа најбоље је обавити вршу житарица: „До девог дана пре септембарских календи обавићемо вршу зато што тих дана нема ни росе, ни кише” (III, 11, 9) [Dalby 2011: 108].

Од почетка јесени, односно од краја септембра, може се почети са сејањем биљке *вучјак*, посебно на сувом терену. Од тада почиње период погодан за сејање житарица, нарочито јечма, а затим и пшенице (III, 13, 9–10). Крајњи датум за сетву житарица према *Геојоници* је крај децембра (II, 14) [Dalby 2011: 81–82]. У овом дугом периоду, терен и климатски услови утичу на календарску различитост сетве на појединим сеоским газдинствима. У децембру се предузима читав низ радњи. Тако на пример: „У децембру се такође може садити винова лоза. У новембру и децембру је потребно, чим младо вино престане да превире, очистити га и истрљати пискавицом или чистим рукама нечистоћу и пену са грлића бокала. У децембру и новембру је добро садити младице свог дрвећа које рано цвета, а такође калемити дрвеће и сећи када је млад месец дрва за градњу. Треба такође окопати младу винову лозу, а нађубрити старију; није обавезно ђубрити младу. Пошто се уберу плодови, маслине треба на време резати зато што ће на младим изданцима род бити већи. Сада је право време да се окопају маслине и остало дрвеће и да се око слабијег дрвећа положи довољна количина козјег ђубрива или да се полије са 20 чаша талога од маслина. Сада је добро садити кестење и право је време да се сеју махунарке” (III, 15, 1–7) [Dalby 2011: 108].

Преглед најважнијих радова на пољу, с којима нас упознаје редактор, указује на присуство сложеног система ратарских култура, у чијој обради се користило релативно интензивно орање с коришћењем техника које су биле познате у античко време и средњем веку, а доприносиле су повећању приноса усева. Ратарство је у раном средњем веку имало екстензиван карактер. Током тог периода дошло је до напуштања метода који су важيلي у пољопривреди у време постојања Римског царства. Разлоге за то треба тражити у опадању становништва, земље је било много, а исцр-

⁵ *Вучјак* или *лупина* (*Lupinus polyphyllus*) гајио се још у старом Египту и старом Риму, углавном због семена које се користило за исхрану стоке.

пљена земља се остављала без обраде јер се могла обрађивати друга земља. Због оваквог начина обраде земље приноси су били мали.

Чак и с општим упознавањем с овим делом *Геојоники*, немогуће је не закључити да је описани систем обраде поља у супротности с оним што описује други познати извор битан за сагледавање пољопривреде Византије, односно *Земљораднички закон*, али и други извори настали у то време.

Можемо да поставимо питања: да ли је током два века, од настанка *Земљорадничког закона* до компилирања *Геојоники*, дошло до обогаћивања искустава, побољшања начина култивисања биљака, побољшања алата, побољшања у целини аграрне праксе? Да ли из горе наведеног треба да се закључи да је од времена када је донесен *Земљораднички закон* дошло до радикалних промена у области ратарства?

Земљораднички закон – *Nomos Georgikos* – представља законски текст настао највероватније у периоду између 7. и 8. века. Закон има 85 чланова. Они су поређани без икаквог правилног редоследа. Не постоји систем у распоређивању чланова. Од 1. па закључно са 22. чланом закон се бави земљорадњом. Он садржи одредбе везане за земљорадњу, сточарство, воћарство и виноградарство, шумарство, као и о правима везаним за приватну својину покретних и непокретних ствари. *Земљораднички закон* садржи доста одредби из области кривичног права које одговарају сеоским приликама. Тако се, на пример, говори о крађи стоке, о штети коју начини стока, о оштећењу воћњака, о разним врстама и висини глоба које се плаћају за аграрне штете, као и о телесним казнама – шибању и одсецању руке итд. [Симоновић 2007: 35–39].

На примеру крчења земљишта можемо да приметимо да је дошло до промена у начину обрађивања поља. Као што смо нагласили, *Земљораднички закон* садржи низ одредби које регулишу свакодневни живот сељака и њихове односе. Закон регулише нова насеља настала колонизацијом опустошене земље. Та нова насеља су се вероватно налазила у шумовитим пределима, јер се помиње крчење шума, обрађивање ледина и напади дивљих звери на сеоска стада [Острогорски 1969а: 149].

Неколико чланова закона обрађује питање крчења шума. Члан 17 дозвољава могућност да земљорадник уђе и обрађује туђу пошумљену земљу. Он по закону има право да са такве земље узима плодове три године, а после да је врати власнику [Медведев 1984: 153–154].

С друге стране, члан 20, напротив, истиче следеће: „Тко сече туђу шуму без знања њезина господара те обрађује и сеје, нека нема ништа од природа” [Margetić 1982: 89]. Можемо да закључимо да се по члану 17 крчење туђе шуме може обавити уз дозволу власника, а по члану 20 без дозволе. Према мишљењу Маргетића, који покушава да протумачи став законодавца, по члану 17 дозвољено је крчење шуме јер је у питању шума слабијег квалитета (шипражје), а по члану 20 није, јер је у питању права шума која има своје привредне вредности [Margetić 1982: 99].

Даљим читањем текста *Земљорадничког закона* може се приметити да се земљиште третира недовољно добро, користи се релативно мали

спектар биљних култура, оре се с веома примитивним обликом плуга који је нека врста рала. На основу увида у законски текст, нигде не можемо да нађемо да је примењивана било каква интензивна обрада поља, употреба природних ђубрива, припрема терена за дубоку садњу итд.

Неслагање између ова два византијска извора треба тражити у чињеници да се они баве потпуно различитим категоријама пољопривредних газдинстава. *Земљораднички закон*, како је утврђено у многим студијама и расправама, даје информације о сељацима који се баве пољопривредом у руралним областима. Закон карактерише велики број слободних сељака с правом слободног кретања. Многобројне одредбе закона прилагођене су заштити права сељака везаних за покретну и непокретну имовину. Постојање слободних сељака одређује историјску вредност закона, јер сведочи да је у периоду када је настао у Византијском царству постојао слој независних пољопривредника. Карактеристику привредног живота овог периода Царства обележавају мала независна сељачка имања [Острогорски 1969б: 65–66]. Истовремено, како смо већ рекли, закон одражава и карактеристике које указују да је земљиште о ком се говори било доста запостављено, или потпуно напуштено, односно није се користило у пољопривредној производњи.

С друге стране Геопонику пре свега карактерише пољопривредна производња на имањима у приватном поседу средњих или можда великих земљопоседника. У овом тексту редактор представља пољопривредне културе познате у приобалним областима Мале Азије, Тракије и непосредној околини Цариграда. Највећи број одредница у *Геојоници* везан је за те просторе, захваљујући томе што је редактор родом из Битиније⁶, и вероватно је живео у Цариграду.

Врло је вероватно да су велика имања била световна или манастирска, налазила су се у близини престонице и била предмет проучавања редактора *Геојонике*. Сматра се да су у наведеним областима извршена главна истраживања описана у овој енциклопедији.

ВИНОГРАДАРСТВО

Докази о побољшању економских прилика у 10. веку у Византији најбоље могу да се примете на примеру воћарства и виноградарства. Редактор посвећује доста пажње овој проблематици, дајући читаоцу много различитих информација, не само о свакодневном раду, већ и методама и средствима које се користе за побољшање сорти грожђа, за повећање приноса у виноградима, како да се припреми вино и како да се очува квалитет. Књиге *Геојонике* које се односе на ову проблематику имају много заједничког са старијим агрономским расправама из античких времена. Ми смо мишљења да редактор у овом делу врло често наводи лична искуства, као и праксу својих земљака, односно староседелаца из Битиније. Питањима виноградарства и производње вина редактор је посветио књиге IV–VII.

⁶ Битинија се спомиње у следећим главама: IV, 1, 3 и 14; IV, 3, 10; V, 2,10; V, 3, 1; V, 17, 3; V, 17, 4; V, 17, 5; V, 32, 2; V, 36, 3; VII, 18, 1; XIII, 5, 3; XX, 46, 3.

У првој књизи аутор описује различите сорте грожђа, а посебну пажњу посвећује грожђу које расте („пење се”) уз дрвеће. У даљем тексту доста простора дато је методама калемљења винове лозе. Сам редактор је више пута писао на ову тему, али и о калемљењу разних врста воћки.

У наредној књизи аутор детаљно разматра питања која се односе на гајење грожђа. Он пише о земљишту које јегодно за садњу, о расадницима, о њиховом уређењу, о климатским условима који погодују узгоју, о доброј берби, дубини и методама сађења итд. Посебну пажњу посветио је питању побољшања разних сорти грожђа. Поред читавог низа радова који се предузимају током гајења, попут окопавања винове лозе, орезивања итд, редактор даје и неке корисне савете о сузбијању штеточина. Посебну пажњу посвећује различитим биљним болестима, које својим негативним деловањем утичу на погоршање квалитета грожђа. У овој књизи може се наћи доста занимљивих савета у вези с третманом и лечењем винове лозе. Ту су и информације о садњи и обрађивању, о томе када треба брати грожђе, о заштити од штеточина, прављењу ограде, припремању сувог грожђа и о садњи трске у виноградима.

Припремама које се предузимају приликом бербе грожђа дата је посебна пажња у првих десет глава VI књиге. Редактор у овој књизи даје информације о преси за грожђе (муљачи), о уређењу винског подрума, о припреми бокала, њиховој изради и премазивању смолом, о припреми за бербу плодова, о томе како се врши цеђење грожђа, како се у бокале улива шира, шта чинити да се она не прелива, како имати ширу током целе године, како одредити да ли она садржи воду, које ће средство помоћи да она не прокисне и о гипсирању судова у које се смешта грожђе. Седма књига је у потпуности посвећена вину. Редактор је приликом писања ове књиге показао велико знање које се односи на припрему доброг вина. Дати су рецепти за производњу разних вина, с основним подацима о њима. Такође, дате су информације о лечењу уз помоћ вина, о дегустацији, о точењу и другим корисним стварима. Књига VIII садржи рецепте за разна медицинска вина, напитке с вином и разна сирћа [Dalby 2011: 149–183].

Треба поменути да се питањима виноградарства и винарства посвећује пуно пажње и у другим византијским изворима. Виноградарство и винарство представљају важну грану пољопривреде и заузимају значајно место у економији средњовековне Византије.

Доста пажње виноградарству и винарству посвећено је и у хагиографској литератури. Много информација може се наћи у *Земљорадничком закону*.⁷ Међутим, ниједан од познатих византијских извора за које знамо није посветио пажњу овој врсти пољопривредне производње, онако како је то урађено у *Геойоници*.

Књиге из *Геойоники* које се односе на виноградарство и винарство у многим својим деловима имају сличности с текстовима које су написали

⁷ Информације које се могу наћи у овом закону не односе се на начине производње, већ се углавном баве заштитом права својине. Виногради, воћњаци и вртови били су по правилу ограђени. *Земљораднички закон* дозвољавао је власнику земље на којој се налазио виноград, воћњак или врт да постави око свог земљишта опкоп или ограду.

римски агрономи. Поред навода римских редактора у овим главама *Геоионики* налазе се и информације које је у пракси на основу личног искуства стекао сâм редактор. Желимо да напоменемо да у области виноградарства постоје јасне индикације да је редактор обављао експерименте који су ишли у корист побољшања постојеће праксе у узгоју грожђа. Такође смо трамо да је редактор дао детаљне описе о примени ових искуства, али не само својих, него је пренео и искуства својих суседа.

ВОЋАРСТВО

Поред виноградарства омиљена тема редактора је и воћарство. О тој проблематици он пише с посебном пажњом. Притом показује велико познавање материје која се односи на садњу воћа. У *X* књизи у којој се налазе подаци о воћарству, редактор нас упознаје када треба садити разне врста дрвећа и које од њих постају квалитетније због калемљења у пресеку, а које због калемљења испод коре.

Што се тиче начина гајења воћака (сејањем семена, садњом садница, сађењем уз помоћ бочних изданака, односно такозваних положница, садњом калемљених стабала), редактор сматра да је најбоље објаснити сваки од тих начина, јер се различити начини користе за различите воћке. У излагањима у овој књизи редактор користи и изводе из дела других аутора, углавном античких агронома⁸, али пише и о личним искуствима. Информације о садњи сваке воћке комбиновао је у зависности од врсте дрвета. С великом пажњом и вештином редактор говори о начину садње и заштите палме, лимуна, дрвета пистаћа, брескве, јабуке, дуње, дрвета нара, крушке, мушмуле, шљиве, вишње, смокве, бадема, кестена, ораха итд.

Као и његови претходници из античких времена, редактор посвећује велику пажњу различитим начинима калемљења дрвећа. Глава о овој теми написана је с великом прецизношћу, што указује на вероватно добро практично знање аутора. Он разликује три начина калемљења, од којих

⁸ Списак аутора чији су цитати наведени у *Геоионици* прилично је велики. Порекло аутора је разнолико. Углавном су заступљени Грци, а за њима следе Римљани. У *Геоионици* се налазе наводи и Персијанаца Зороастера. Ако посматрамо ауторе римског порекла, можемо да уочимо да су поименице заступљени Варон, који се може сматрати за аграрног мислиоца и Вергилије који је песник [Rodgers 2011]. Поред њих јављају се и цитати других римских аутора попут Апулеја [Rodgers 1978]. У целини посматрано, текстове старијих аутора који су римског порекла преузимали су млађи аутори који су такође били римског порекла. У овом смислу разликујемо два правца преузимања текстова. Први правац започиње са преузимањем текстова од неримљана, као што су Маго из Картагине и Грк Псеудо Демокрит. Ова два аутора стварала су од 3. до 1. века пре нове ере. Њихово дело преузео је Плиније Старији у 1. веку нове ере. Од њега су текстове о пољопривреди преписивали и донекле разрађивали: Квинтилије, Апулеј и Аполоније, који су стварали у 2. веку. Другу грану започиње Колумела који је стварао у 2. веку. Његов рад директно преузима Гаригилије Мартијалис у 3. веку. Овај аутор преузима и радове Плинија Старијег и Квинтилија. Африкан, аутор из 3. века, такође преузима радове Квинтилија и Апулеја, али и радове Гаригилија Мартијалиса, а радове свих ових аутора у 4. веку преузима Виндоније Анатолије. Паладије, аутор из 5. века, преузима радове Виндонија Анатолија, Гаригилија Мартијалиса и Колумеле. На крају, аутори чија су дела послужила као извор за дело Касијана Баса, који је стварао у 6. веку, били су Виндоније Анатолије, Паладије и Дидим Млађи. Од ових аутора редактор *Геоионики* директно је преузимао текстове и директно их уносио [Simonović 2015: 15]

сваки треба да се користи зависно од природе стабла које се калеми. Ова три начина калемљења су: калемљење у пресеку, калемљење под кору и калемљење клицама. Описи различитих начина калемљења воћака имају много сличности с радовима римских агронома. На првом месту то је Варон [Cato and Varro 1934: 283]. Редактор је и у овом делу *Геојоники* дао нека сопствена искуства: „Треба знати да је калемљење у пресеку добро обавити после јесење равнодневнице и пре зимског солстицијума, као и пошто почне да дува поветарац, тј. од 7. фебруара до летњег солстицијума” (X, 75, 20) [Dalby 2011: 227–228]. Липшицова сматра да ова књига представља највреднији текст у *Геојоници* [Липшиц 1960: 43].

У *Земљорадничком закону* помињу се воћњаци, као и засади смокава, али без ширег упознавања с проблематиком саме производње.

ПОВРТАРСТВО

Једна од најинтересантнијих књига *Геојоники* је књига XII, посвећена садњи поврћа и хортикултури [Dalby 2011: 246–267]. Та књига се у посебним главама бави месечним засадама поврћа које се производи у областима око Цариграда, али и у самом граду. Годишњи календар, дат у овој књизи, не може да се упореди ни с једним другим извором, он је у потпуности јединствен.

Значајно место у привреди Цариграда заузима баштованство. У ранијим временима показивало се велико интересовање за ову грану пољопривреде. Тако се у Јустинијановој новели 64 описују права и дужности колегија, који се бавио баштованством и хортикултуром [*Auth.* LXV; *Ep. Theod.* 64; *Ath.* 21, 1]. Неке информације доступне су у другим изворима, али су оне углавном наративног карактера. Међутим, овако састављена и систематски обрађена слика засађеног врта с различитим врстама поврћа које се узгаја, с временом и начином бриге за њих, не налази се ни у једном од познатих византијских извора овог периода.

Ова књига написана је с великим познавањем вештина које се користе у баштованству. Књига одаје упечатљив утисак о великом значају овог важног сектора урбане економије у 10. веку. Редактор нас упознаје са значајем башти у снабдевању становништва, јер су оне биле неопходне не само за исхрану, већ и за лечење разних болести (купус, лук, бели лук, салата итд.).

У наредним главама ове књиге дате су различите врсте информација које се односе на гајење поврћа. Као и обично, редактор и у овој књизи посвећује велику пажњу заштити биља од разних штеточина.

Редактор настоји да утиче на усавршавање постојећих познатих метода у производњи поврћа. У књизи се наводи које су обавезе које треба предузети у сетви различитих врста баштенског поврћа, као и шта треба садити и сејати сваког месеца, како направити савршену башту и шта треба урадити да поврће буде квалитетно.

Најдетаљнију студију ове књиге урадио је професор Јохан Кодер [Koder 1993]. Он је посветио пажњу снабдевању Цариграда свежим поврћем.

Прво, истиче да постоји веома мало византијских извора у којима могу да се нађу подаци о поврћу и, друго, византолози су углавном сконцентрисани на проблеме који се односе на снабдевање града хлебом [Koder 1993: 17]. Он с правом истиче да је узгајање поврћа било могуће само ако се оно налазило у близини потрошача. На примеру Цариграда он је израчунао да простор између два бедема има око 12 или 15 квадратних километара и био је довољан да нахрани око 300.000 људи [Koder 1993: 71 (табла 84)].

ВРТЛАРСТВО И ХОРТИКУЛТУРА

Редактор у текстовима који се односе на питања везана за структуру врта сугерише да је садња дрвећа у врту пожељна и да није у супротности с естетским принципом. Он даље у тексту истиче како је потребно све урадити да би се осигурало да слабије биљке у врту не буду потиснуте од јачих. За редактора је важно да сви простори између дрвећа буду искоришћени за садњу цвећа: ружа, љиљана, љубичице, шафрана и другог цвећа, које је лепог изгледа и мириса и које је корисно за пчеле.

У XI књизи пажња је посвећена и садњи зимзеленог дрвећа, као и цвећу. У овој књизи налазе се подаци о дрвећу од којег се плету венчићи, о зимзеленом дрвећу, садњи ружа, љиљана, љубичица и другог мирисног цвећа. Централни делови књиге садрже текстове који се односе на садњу зимзеленог дрвећа (чемпрес, бор, мирта, итд.). Посебно су занимљиви наводи о томе које способности има ива у сузбијању сексуалних жеља и плодности [Guignard 2012: 155–158]. „Демокрит каже да се стока тови ако се у храну дода истуцано семе иве. Ако га попије човек, изгубиће плодност” (XI, 13, 2) [Dalby 2011: 239].

Детаљним увидом у текст ове књиге можемо приметити да га је саставио неко ко је или имао искуство у баштованству, или му је помагао искусни баштован, јер садржи доста стручних информација.

МАСЛИНАРСТВО

У јужним областима Византије било је развијено маслинарство. Редактор узгоју маслина и производњи маслиновог уља посвећује пажњу у књизи IX. Употреба маслиновог уља била је најраспрострањенија. Слободно се може рећи да се исхрана становништва Византије заснивала на три основна елемента: хлеб, вино и маслиново уље. Произлази да је маслиново уље представљало важан елемент у исхрани становништва. Поднебље и не превише компликован начин производње маслина и маслиновог уља довели су до његове велике употребе. Осим за исхрану, маслиново уље је употребљавано и у припреми различитих лековитих напитака. Редактор и његови претходници агрономи из античких времена посвећивали су велику пажњу овој грани пољопривреде. Књига је према садржају подељена на два дела. У првом, један број глава бави се питањима садње, узгоју и побољшању квалитета маслина. Пружају се информације о садницама, дају се савети о лечењу болесних и слабих стабала маслине.

Други део односи се на проблематику производње уља. Редактор даје неколико рецепата за справљање и пречишћавање уља, а наводи и неколико метода за производњу јефтинијих врста уља. С друге стране у Земљорадничком закону не говори се о гајењу маслина и о производњи маслиновог уља. Разлог за то треба тражити у претпоставци да је закон настао на територији с новим становништвом, које још није почело да гаји маслинова стабла. Све то упућује да се ради о простору Балкана, на које је дошло ново словенско становништво, које се населило у близини неког великог византијског центра. Тај центар је највероватније био Солун.

СТОЧАРСТВО

Један од најважнијих сектора пољопривредне производње поред земљорадње представља сточарство. Из анализа у Земљорадничком закону, које су урађене у неким ранијим студијама, као и из других извора, може се закључити да се велика пажња поклањала овој важној грани пољопривреде [Ashburner 1910: 85–108; Липшиц 1951; Медведев 1984].

Говеда су се користила углавном приликом орања поља, а доказе за ову тврдњу налазимо у *Геојоници* (у главама које се баве радовима у пољу). Сличне информације могу да се нађу и у другим писаним изворима, као и минијатурама, где смо пронашли слике земљорадника како ору с плуговима које вуку волови. Узгој стоке био је важан због производње меса и млечних производа. Млекарство је детаљно описано у *Геојоници*. У овом знаменитом тексту дате су информације о производњи и потрошњи млека, сира и маслаца. За разлику од маслиновог уља, маслац се далеко мање користио у свакодневном животу

Узгоју и бризи за крупну рогату стоку посвећена је XVII књига *Геојонике*. У тој књизи налазе се многе информације и савети за лечење стоке. Као и претходне, ова књига је тесно повезана са старијим искуствима, која потичу из антике [Georgoudi et Detienne 1990].

О узгоју коња говори књига XVI *Геојонике*. У Земљорадничком закону нигде се не помињу коњи, а с друге стране срећемо се стално са животињама као што су бикови, магарци, овце, свиње и пси [Симоновић 2003: 44]. Неки аутори сматрају да је *Земљораднички закон* био само допуна другим законима. Наводе да римско и византијско право често помињу коње у разним ситуацијама (на пример, у вези с најмом), те писац закона није сматрао да било шта треба да напише о коњима. За разлику од Земљорадничког закона који нигде не спомиње коње или узгој коња, *Геојоника* садржи низ информација на ову тему. Дати наводи преузети су од античких писаца, који пуно пажње посвећују разним болестима коња као и начинима њиховог лечења.

Коњи и мазге највише су се користили за војне потребе. Можда их зато *Земљораднички закон* не обрађује јер се он бави пре свега питањима везаним за пољопривреду. Сељаци који су имали коње били су у обавези према држави, односно вршили су дужност стратиота (војник-сељак). Они су били у привилегованијем положају од осталих сељака. Били су

повезани с војном службом, односно користили су коње и мазге. Овај одговор не објашњава у потпуности зашто закон не спомиње коње и мазге. Вероватно је да је у мирнодопским условима стратиота живео с осталим сељацима и ступао с њима у разне односе. Незамисливо је да се штета коју би причинио коњ или мазга пресуђивала на неки други начин од штете коју би причинила друга стока. Из тог разлога Маргетић сматра да је *Земљораднички закон* само допуна другим законима [Margetić 1982: 113–114].

Тешко је објаснити зашто закон не спомиње коње и мазге ни у једном од 39 чланова који се баве стоком и уопште домаћим животињама. Мало је вероватно да их није било на подручју за који је закон писан. Царство је било у непрекидним ратовима с разним народима и државама, а систем стратиота био је окосница одбране. Стратиоте не би могле да буду стратиоте без коња. Ипак, оставља се могућност да је држава у граничним деловима Царства формирала посебна села стратиота. Она су вероватно потпадала под војне прописе, а не под одредбе Земљорадничког закона. У унутрашњости Царства није било коња и мазги због евентуалних пљачкашких похода и могућности да се непријатељ домогне важног средства за вођење рата [Симоновић 2003: 44].

Табела 2. Упоредни преглед узгоја појединих врста стоке

<i>Земљораднички закон</i>	<i>Геојоника</i>
Узгој говеда	Узгој говеда
Узгој магараца	Узгој магараца
Не спомиње се гајење коња	Гајење коња
Узгој оваца	Узгој оваца и коза
Свиње	Узгој свиња
Гајење паса	Узгој паса
Не спомиње се гајење живине	Гајење живине
Гајење пчела	Гајење пчела
Производња млека	Производња млека
Не спомиње се производња меса	Производња меса

Израдили: Аутори према текстовима из Земљорадничког закона и *Геојонике*.

Селекција оваца, коза, производња млека, као и производња сира предмет је XVIII књиге *Геојонике* [Dalby 2011: 325–332]. Ту нас редактор упознаје с начинима шишања оваца и пише о производњи вуне. Што се тиче козије длаке, у овој књизи налазимо информације да се она употребљава у производњи ујади, која је коришћена у опреми за бродове. Редактор и у овој књизи посвећује пажњу лечењу животиња и упознаје нас с разним начинима лечења болесних животиња.

Другим животињама редактор посвећује и следећу књигу, чији се већи део односи на дивље и домаће животиње које се убијају због хране (зечеви, срне, свиње, дивље свиње). Посебним члановима *Земљораднички закон* строгим казнама штити псе чуваре од намерног наношења повреда

и кажњава починиоце тих дела.⁹ У *Геојоници* се на другачији начин посвећује пажња пастирским псима. Редактор препоручује унапред читав низ мера које треба предузети да би се заштитили пси од могућих напада, а које би могле да предузму дивље звери. У овој књизи, у даљем тексту можемо да пронађемо разне рецепте за прављење хране за псе, посебно за штенце, и упутства за бригу о њима, као и о мерама које треба предузети да би их заштитили од напада паразита и разних болести. Лечење разних болести детаљно је описано.

У XIV књизи *Геојонике* налазе се информације о голубовима, пернатим птицама, о њиховом храњењу и бризи о њима. Помињу се голубови, кокошке, гуске, патке, али и орлови, јастребови, грлице, препелице итд. [Dalby 2011: 281–295].

Као што је познато из Земљорадничког закона, али и других извора, значајно место у животу византијског села заузима гајење пчела. У византијским рукописним књигама често се наилази на слике кошница. Приређивач *Геојонике* пчеларству посвећује целу XV књигу [Dalby 2011: 296–307]. Упркос чињеници да има доста античког, али и средњовековног празноверја, која су описана у овој књизи, у другим деловима ове књиге ипак се налазе важне информације о бризи о пчелама, о производњи меда, као и његовим благотворним особина.

Борба против штетних животиња и инсеката обрађена је у XIII књизи *Геојонике*.

РИБАРСТВО

Последњу књигу *Геојонике* редактор посвећује рибама и риболову. Риба је била храна која се доста користила у исхрани већине становништва Царства. Риболов се стално помиње као једна од најразвијенијих грана пољопривреде у византијским изворима. Риба која се ловила у рекама и морима византијске државе била је једна од најомиљенијих и најприступачнијих намирница. У рибарству су били ангажовани и сиромашни, али и богати поседници, као што је био на пример Манастир Студион у Цариграду.

Међусобни односи између морепловаца, рибара и власника бродова били су регулисани Поморским законом. Поморски закон првенствено се бавио проблемима везаним за поморство и поморску трговину. Нека од ових решења везана за морепловство и поморску трговину преузета су

⁹ 75. Онај који отрује пса чувара стада, нека буде ишибан са сто шиба и плати двоструку вредност пса његовом власнику: ако пропадне стадо, онда убица нека надокнади сву штету, као кривац за угинуће пса чувара. Својства пса се морају вештачењем утврдити и ако је био пас који напада дивље звери – нека буде онако како је речено горе; ако је био обичан пас, који се свуда срећу, онда (нека плати) вредност пса – само.

76. Ако се кољу два пса и власник једног удари туђег мачем или батином или каменом, па он од тог ударца ослепи или угине или на други начин настрада, онда убица нека надокнади штету његовом власнику.

77. Ако неко има јаког пса, који напада на друге, па тог јаког пса нахушка на слабијег од њега, па се деси да неки пас буде повређен или цркне, онда нека надокнади штету његовом власнику и да добије дванаест шиба [Кандић 1977].

из Јустинијановог законодавства. У периоду раног средњег века долази до одступања у појединим решењима која се базирају на римском праву а примењују се у Поморском закону. Прилике које су важиле у раном средњем веку утицале су да закон одступи од неких традиционалних решења римског поморског права. Најбољи пример за то је принцип контрибуције који је у римском праву примењиван само у случају *iactusa*, а у византијском праву он се проширује и на друге случајеве као што су судар, бродолом, штете од гусара, штете настале од грома итд. [Pezelj 2006: 85].

Као што смо већ рекли, XX књига *Геојонике* углавном садржи информације о различитим врстама риба и о специфичностима мамаца који се користе у риболову. Списак имена риба могао би да да детаљнију слику које врсте су највише ловљене. Нажалост, редактор не даје никакве детаље о врстама риба, под претпоставком да је очигледно да су све ове врсте биле познате читаоцима. Стога, само мали број назива риба може бити одређен. Значајан део имена риба наведених у овој књизи не налази се у речнику грчког језика, било античком или модерном.

ЗАКЉУЧАК

Пољопривредна производња за време Римског царства ушла је у фазу када долази до све веће рационализације рада. Под рационализацијом рада подразумевамо најцелисходнију организацију производног процеса рада. У пољопривреди средство за рад представљају алати а предмет рада су земљиште, пољопривредне културе, домаће животиње. Алатима рукује човек. Ефекат рада уз употребу алата зависи од њиховог рационалног коришћења. Технике примењиване у пољопривредној производњи стално су усавршаване. Аграрна техника која се користила у овом периоду развила се до високог степена. Дошло је до примене наводњавања, ђубрења тла, одабирање племенитих врста итд. Од 3. века долази до застоја у развоју пољопривреде. Овај период карактерише стагнација и опадање, а на многим територијама Царства долази и до потпуног престанка пољопривредне производње. Прве назнаке консолидације у пољопривредној производњи почињу да се називу с почетком 8. века. Поновни раст пољопривредне производње почиње да се примећује тек од 9. века.

Стање у Византијској пољопривреди у периоду од 8. до 10. века можемо да пратимо на основу малобројних извора који су остали сачувани до данашњих дана. То су пре свега *Земљораднички закон* и *Геојоника*. Текстови у *Земљорадничком закону* односе се углавном на законску регулативу и на обичајно право. На основу тога можемо да кажемо да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривреду производњу. На основу тога можемо да закључимо да је *Земљораднички закон* извор који има само делимичан утицај на сагледавање прилика у византијској пољопривреди, управо из разлога што се из самог текста закона не може стећи свеобухватна слика стања у пољопривреди Византије.

С друге стране, текстови у *Геојоници* углавном се баве проучавањем византијске пољопривреде (ратарство, виноградарство, воћарство, повртар-

ство, сточарство, пчеларство, рибарство итд.) у целини. Због свеобухватности, *Геоџоника* је важно дело из ког се може пратити развој византијске пољопривреде. С ове временске дистанце можемо да кажемо да *Геоџоника* представља научно истраживање, које се односило на приказ тренутног стања пољопривредне производње с додатком сублимираног, до тада познатог знања, и с применом личних искустава самог редактора, која су дата кроз цео текст, а која садрже разне предлоге за побољшање производње. Значај *Геоџонике* огледа се и у томе што на основу редакторових текстова можемо да пратимо шта се променило у византијској пољопривредној пракси до 10. века у односу на античка времена.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део истраживања на пројекту Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру дунавског региона (број 46006) који је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Липшиц, Елена Эммануиловна (1951). *Земледельческий закон Византии, Сборник документов по социально-экономической истории Византии*. М., Изд. АН СССР, Москва–Ленинград.
- Липшиц, Елена Эммануиловна (1960). *Геопоники: Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*, Введение перевод с греческого и комментарий, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- Медведев, Игорь Павлович (1984). *Византийский земледельческий закон*, Ленинград: Наука.
- Ashburner, Walter (1910). The farmer's law. *The Journal of Hellenic Studies*, 30(1): 85–108. *Auth.* LXV; *Ep. Theod.* 64; *Ath.* 21, 1; *Iul. const.* LVIII. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Corpus/Nov64.htm>
- Cato and Varro (1934). *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper and Harrison Boyd Ash, Loeb Classical Library 283.
- Dalby, Andrew (2011). *Geoponika: Farm Work – A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*. Prospect Books.
- Margetić, Lujo (1982). *Zemljoradnički zakon (Nomos georgikos)*, *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci*, 3: 85–122.

Литература

- Каждан, Александр Петрович и Геннадий Григорьевич Литварин (1998). *Очерки истории Византии и южных Славян*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кандић, Љубица (1977). *Одабрани извори из ошћине историје државе и њива*, Београд: Савремена администрација.
- Максимовић, Љубомир (2001). Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању проблема. *Зборник радова Визанџолошког инстџиџуџа*, (39): 29–30.

- Острогорски, Георгије (1969а). *Историја Византије*, Београд: Просвета.
- Острогорски, Георгије (1969б). *Привреда и друштво у Византијском царству*, Београд: Просвета.
- Поповић, Ивана (1988). *Античко оруђе од ѓвожђа у Србији*, Београд: Народни музеј.
- Симоновић, Зоран Д. (2003). *Византија и Србија: економски односи и утицаји*. Ниш: Градина, 99–100.
- Симоновић Зоран Д. (2007). *Економска историја византијских владара*, Економика и Свен, 35–39.
- Симоновић Зоран, (2016). Геопоника – дело анонимног редактора, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 159–160: 797–813.
- Brubaker, Leslie and John Haldon (2011). *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: a History*. Cambridge University Press.
- Bryer, Anthony (2002). *The means of agricultural production: muscle and tools. The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Georgoudi, Stella and Marcel Detienne (1990). *Des chevaux et des boeufs dans le monde grec (Réalités et représentations animalières à partir des livres XVI et XVII des Géoponiques)*, Paris–Athènes, Daedalus (Diffusion De Boccard).
- Guignard, Christophe (2009). *Sources et constitution des Géoponiques à la lumière des versions orientales d’Anatolius de Béryste et de Cassianus Bassus*. Wallraff et Mecella, 243–344.
- Guignard, Christophe (2012). Un passage de Méthode d’Olympe parmi des extraits agricoles. *Augustinianum*, 52(1): 155–158.
- Harvey, Alan (2002). *Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200*, Cambridge University Press.
- Koder, Johannes (1993). *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika*, Wien.
- Pezelj, Vilma (2006). Pomorske havarije u dalmatinskom statutarnom pravu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 1: 83–104.
- Rodgers, Robert H. (1978). The Apuleius of the “Geoponica”. *California Studies in Classical Antiquity*, 11: 197–207.
- Rodgers, Robert H. (2011). Varro and Virgil in the Geoponica. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19(3): 277–285.
- Simonović, Zoran; Aleksandar Đurić i Aleksandar Kostić (2015). Tarantinosovi tekstovi koji su sačuvani u Paladijevom delu „Radovi u poljoprivredi” i u Poljoprivrednoj enciklopediji – Geoponici. *Ekonomika*, 61(4): 11–20.
- Teall, John L. (1971). The Byzantine agricultural tradition. *Dumbarton Oaks Papers*, 25: 33–59.

AGRICULTURAL PRACTICE IN BYZANTIUM FROM
THE *FARMER'S LAW* TO *GEOPONIKA*

by

ZORAN D. SIMONOVIĆ
zoki@medianis.net

BRANKO MIHAILOVIĆ
brankomih@neobee.net

Institute of Agricultural Economics
Volgina 15, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The paper discusses the two most famous Byzantine sources in agriculture: the *Farmer's Law* and *Geoponika* (an encyclopedia of agriculture). Based on these two sources, covering the period from the VIII to X century, the authors attempted to discover whether there were changes in the Byzantine agricultural practice. In the analysis given in the paper, it can be noted that the texts in the *Farmer's Law* mainly refer to legal regulation and customary law. On this basis, the authors believe that this source does not deal adequately with issues related to agriculture production. On the other hand, the encyclopedia of agriculture, *Geoponika*, is in some way a scientific research, which in the first place contains an overview of the situation in agricultural practice, with a significant addition in the form of sublimation of the then known knowledge. Of special importance are the personal experiences of the editor himself, given throughout the text, consisting of various suggestions for improving the production. The authors believe that the significance of *Geoponika* lies in the fact that changes in Byzantine agricultural practice can be followed on the basis of the editor's texts.

KEYWORDS: economy, agricultural practices, production, *Farmer's Law*, *Geoponika*